

Ο ΑΡΕΘΑΣ ΠΕΡΙ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑΣ

ΥΠΟ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΛΑΟΥΡΔΑ

Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀνεκδότων ἔργων τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας καὶ Καππαδοκίας Ἀρέθα, τῶν σωζομένων εἰς τὸν κώδικα 315 τῆς ἄλλοτε Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας, φέρεται καὶ μία ἐπιστολὴ ὑπὸ τὸν τίτλον «*Νικολάω ἀσικρητῆς τῷ τοῦ Γαβριήλ, πρὸς εἰκονομάχους*» (1). Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἔχει παραμείνει ἀνεκδότος, πλὴν δὲ τοῦ Σωκράτους Κουγέα, ὅστις ἐπεζήτησε νὰ προσδιορίσῃ τὴν ταυτότητα τοῦ ἀποδέκτου τῆς (2), οὐδεὶς ἄλλος μέχρι τοῦδε ἠσχολήθη μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ κειμένου αὐτοῦ. Συζήτησις ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀρέθα περὶ τῆς εἰκονομαχίας οὐδόλως βεβαίως ἐκπλήσσει, διότι, μολοντί ἢ περὶ τῶν εἰκόνων ἕρις ἐτεροματίσθη ἐπισήμως τὸ 843, πολιτικῶς καὶ θεολογικῶς αἱ ἀπηγήσεις αὐτῆς ἐξηκολούθησαν εἰσέτι ἐπὶ πολὺ (3). Ὁ ὀριστικὸς ἄλλωστε θρίαμβος ἐναντίον τῆς αἰρέσεως τῶν εἰκονομάχων δὲν ἦτο ἡ ἀπόφασις δι' ἧς ἐπετράπη ἡ ἐπαναφορὰ τῶν εἰκόνων εἰς τὰς ἐκκλησίας, ἀλλ' ἡ βαθμιαία ἐπαναφορὰ αὐτῶν τούτων τῶν εἰκόνων, ἧτις προϋπέθετε ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν δημιουργίαν νέων ἔργων τέχνης πρὸς ἀντικατάστασιν τῶν ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων καταστραφέντων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ὀριστικὴν ἀπὸ τὴν ἀποψίν τῶν θεμάτων εἰκονικὴν διαμόρφωσιν τοῦ δόγματος τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἡ ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν τῆς τέχνης διαπιστουμένη διαφορὰ τῆς χριστιανικῆς εἰκονογραφίας πρὶν καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὴν εἰκονομαχίαν δὲν ὀφείλεται μόνον εἰς τὴν ἐξέλιξιν ἀπλῶς τῆς τεχνικῆς, ἀλλὰ, πολὺ περισσότερον, εἰς ἐμβάθυνσιν τοῦ δόγματος τοῦ χριστιανισμοῦ, πρὸς τὴν ὁποίαν ὠδήγησε ἡ ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ πεδίου ἀναπτυχθεῖσα διαμάχη μεταξὺ τῶν εἰκονομάχων καὶ τῶν εἰκονολατρῶν. Αἱ πολυάριθμοι, εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ ἔργα του, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὰς «Ἐπιστολάς», τὰς «Ὁμιλίαις» καὶ τὰς «Ἀμφιλόχιας» ἀναφοραὶ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου εἰς θέματα συνδεόμενα πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων ἀνακινήθεντα ζητήματα (4), ὡς καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον ἀνέπτυξεν οὗτος ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ αὐτοκρά-

1. Ὁ κώδιξ ἔχει περιγραφῆ πολλὰκις. Τελευταία ἐκθεσις περὶ τῶν περιεχομένων του ὑπὸ *Sangin A.M.*, εἰς *Viz. Sbornik*, 1945, 228-230.

2. *Κουγέα Σωκρ.* Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ. Ἀθήναι 1913, 89, σημ. 3.

3. Πρὸβλ. ἰδίως *Dvornik F.*, *The Photian Schism*, Cambridge 1948, 7 κ. ἔ., 67 κ. ἔ.

4. *Dvornik F.*, *The Patriarch Photius and Iconoclasm*. *Dumbarton Oaks Papers* 7, 1953, 69-97.

τορος Βασιλείου διὰ τὴν ἐκ νέου διακόσμησιν τῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1), ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ θέμα τῆς εἰκόνος ἐντὸς τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ ἀπησχόλησε πολὺ τὸ Βυζάντιον καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὸ 843. Κατὰ ταῦτα τὸ περὶ εἰκονομαχίας ἐπιστολιμαῖον δοκίμιον τοῦ Ἀρέθα δὲν εἶναι μεμονωμένη περίπτωση, ἀλλὰ τμῆμα γενικωτέρας συζητήσεως καὶ ἐρεῦνης ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ διεξαγομένης ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Φωτίου καὶ ἀργότερον ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος.

Ὁ περιέχων τὴν ὡς ἄνω ἐπιστολὴν τοῦ Ἀρέθα κῶδιξ τῆς ἄλλοτε Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας, ὅστις τώρα εὑρίσκεται εἰς τὸ Ἱστορικὸν Μουσεῖον τῆς ἰδίας πόλεως, εἶναι ἀπρόσιτος εἰς τοὺς ἐρευνητάς, κατ' εὐτυχὴ ὁμως συγκυρίαν ἀντίγραφον αὐτοῦ γενόμενον ὑπὸ Gebhardt κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος καὶ κατατεθειμένον εἰς τὴν Πρωσικὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βερολίνου ἐναπόκειται τώρα, μεθ' ὅλων τῶν ἄλλων ἀντιγράφων καὶ σημειώσεων τοῦ ἐργασθέντος ἐπὶ μακρὸν εἰς ἔκδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Ἀρέθα Gebhardt (2), εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Marburg τῆς Δυτικῆς Γερμανίας. Τοῦ ἀντιγράφου τούτου ἔχω ὑπ' ὄψιν μου λαμπρὰς φωτογραφίας (3), ἔκδοσις ὁμως τοῦ κειμένου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἄνευ τῆς μελέτης αὐτοῦ τούτου τοῦ κώδικος. Εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς ἀντιγραφῆς του ὁ Gebhardt δὲν εἶναι βέβαιος ὅτι ἀνέγνωσεν τὸ κείμενον ὀρθῶς, εἰς ἄλλα τὸ κείμενον οὐδόλως εἶναι σαφές, αὐτὸς δὲ τοῦτος ὁ κῶδιξ εἶναι καὶ δυσανάγνωστος καὶ μεστὸς σφαλμάτων. Κατὰ ταῦτα ἔκδοσις ὀλοκλήρου τοῦ κειμένου δὲν εἶναι νομιζῶ δυνατὴ πρὸς τὸ παρόν· περίληψις ὁμως τοῦ περιεχομένου του εἶναι καὶ δυνατὴ καὶ ἀναγκαία· παρὰ τὰς ἐπὶ μέρος ἀτελείας του τὸ εἰς τὸ ἀντίγραφον τοῦ Gebhardt κείμενον εἶναι, εἰς τὰς γενικὰς γραμμάς του, σαφές. Λόγω τοῦ ἐνδιαφέροντος τὸ ὁποῖον ἔχει τὸ θέμα τῆς εἰκονομαχίας ὡς καὶ λόγῳ τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἀρέθα ὅστις εἰς τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν ἀσχολεῖται εἰς θέμα ὑψίστου ἐνδιαφέροντος κατὰ τὴν ἐποχὴν του, δίδω ἐνταῦθα περίληψιν τοῦ περιεχομένου παραθέντων, ὅπου εἶναι δυνατὸν, αὐτολεξεῖ ἀποσπάσματα (4).

* *

Ὁ Ἀρέθας ἀρχεῖται τῆς ἐπιστολῆς τονίζων ὅτι οὐσιαστικῶς δὲν ὑπάρχει πλέον θέμα εἰκονομαχίας, διότι αὕτη ἀνήκει πλέον εἰς τὸ παρελθὸν καὶ εἶναι πολὺ εὐκόλον «καὶ τῷ τυχόντι τὰ κατ' αὐτῆς νικητήρια ἄρασθαι». Ἐπειδὴ ὁμως ὑπάρχουν εἰσέτι «ἀσθενέστεροι» καὶ «ἀπλούστεροι», οἱ ὁποῖοι

1. *Λαούρδα Βασ.*, Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου. *ΕΕΒΣ*, 21 (1951) 74-109.

2. Περιγραφὴν τῶν καταλοίπων τοῦ Gebhardt παρέχει ὁ Jakobs E., εἰς Κουγέα.

3. Τῇ εὐγενεῖ φροντίδι τοῦ διευθυντοῦ τῆς Westdeutsche Bibliothek, Dr Walther Gebhardt.

4. Κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν ἀποσπασμάτων ἀκολουθῶ πιστῶς τὸν Gebhardt.

ἔχουν ἀνάγκη διαφωτίσεως ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ, ὁ Ἄρθέας ἀναλαμβάνει νὰ ἀποδείξῃ τὰ λάθη τῶν εἰκονομάχων «εἰ καὶ σκιαμαχεῖν δόξομεν τοῖς θεωρητικωτέροις». Τὸ σπουδαιότερον σφάλμα τῶν εἰκονομάχων εἶναι ὅτι οὗτοι παρεγνώρισαν τὴν δυνατότητα προσκλήσεως γνώσεων διὰ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων· «Ὅτι μὲν οὖν οὗτοι μεθ' ὧν ἄλλων ἠγνόησαν ἔστι καὶ τὸ τῆς διδασκαλίας παντοδαπὸν καὶ πολύτροπον καὶ ὅπως ἀπὸ πάντων τῶν οἷς θηρᾶσθαι πέφυκε τὰ κατ' αἰσθησιν γνωστικῶν ὀργάνων τὸ ψυχωφελές ἐρανίζεται, οὐδὲν οἶμαι παριστᾶν ἔργον». Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ, ἐπειδὴ περιλείεται ἐντὸς σώματος, προσκίταται τὰς γνώσεις καὶ δὴ τὴν γνώσιν τῶν νοητῶν διὰ τῶν αἰσθήσεων. Τοιοῦτοτρόπως ἀπεκαλύφθη ὁ Κύριος εἰς τὸν Ἦσαϊαν. «Ἐπεὶ τοι τῷ μὲν μακαρίῳ Ἦσαΐᾳ ὁ ἐπὶ θρόνου καθήμενος Κύριος ἐπηρμένον καὶ τὰ κύκλω αὐτοῦ ὑπόπτερά τε καὶ ἐξαπτέρυγα Σεραφεῖμ ἀνείδεα ὄντα καὶ ἀναφῆ ὡς σώματα ὁρᾶται καὶ καταγγέλλεται» (1), καὶ εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ, ὅστις εἶδε «τὸν ἐπὶ τῶν αὐθαιρέτων τροχῶν ἠλέκτρινον καὶ πολύμορφον ἔποχον ἀπὸ βορρᾶ ἐξορμώμενον ἢ οὐ οὐ κατ' εὐθύτητα σκέλη πτεροῖς πυκαζόμενοι τὰ πρὸς τοὺς πόδας καὶ ὀφθαλμῶν ἢ περιανθίζόμενοι λειμῶνι θεράποντες περιέσταντο» (2). Καθ' ὅμοιον τρόπον ὁμίλησεν καὶ ὁ Δανιήλ, «ὃς τὸν παλαιὸν τῶν ἡμερῶν σωματοποιῶν μετὰ τοῦ ὡς υἱοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῶν νεφελῶν ἄχρι τοῦ παλαιοῦ διαγράφει ἀφικνούμενον πρὸς ὃν καὶ τὰ τῆς τιμῆς μεταρρεῖται καὶ τὰ τῆς ἐξουσίας» (3). Αἱ μαρτυρίαι αὗται ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἔχουσιν ἀπρόσβλητον κύρος, διότι οὐδεμία κατηγορία εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπαγγελθῇ ἐναντίον τῶν προφητῶν καὶ πολὺ ὀλιγώτερον κατηγορία «οἷον τοῖς καθ' ἡμᾶς τῶν ἤδη σωματικῶς τῷ βίῳ ὑποουρησάντων θεοσπειῶν τῷ ὄντι καὶ θείων ἀνδρῶν ταῖς ἱερογραφίαις ἀναστηλοῦσι τὰ εἶδη». Οἱ εἰκονομάχοι ὅμως διαπιστώνουν ὅτι τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἔρχονται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς ἄλλα παραδείγματα καὶ πάλιν ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπου ἡ χοῆσις τῶν εἰκόνων καταδικάζεται· «Οἱ δέ, ἐπειδὴν ἀκούσωσι τούτων, μικροῦ πρόσθεν ἡμῖν τὸν ἀσώματον μὲν τημαῖτα υἱὸν τοῦ Θεοῦ ὡς ἀνθρώπου ἐπὶ τοῦ θρόνου διαμορφοῦντας καὶ καθιδρῶντας, «εἶδον γάρ», φησὶν οὗτος, «τὸν Κύριον καθήμενον ἐπὶ θρόνου ὑψηλοῦ καὶ ἐπηρμένον» (4), αὐθις δὲ τὸν αὐτὸν τοῦτον προφήτην οὕτω πως κατακερτομεῖν Ἰουδαίους ἐγνωκότα, οἱ τοῖς Χαναταίων εἰδώλοις ἐπόμενοι τὸν οὐπω σωματωθέντα ἰνδάμασιν ἀνθρωπίνοις ἐξωμοιοῦντό τε καὶ διέγραφον καὶ διαπρῦσιον οἷον αὐτοῖς ἐμβοῶντα καὶ καταισχύνοντα «τίμη ὁμοιώματι ὁμοιώσατε Κύριον» (5), οἱ δὲ εὐθέως ὥσπερ ἀπὸ τινος μανίας ἀγρῆλαινό-

1. Ἦσ. 6, 1 κ.ε.

2. Ἰεζ. 1, 1 κ.ε.

3. Δανιήλ 7, 13.

4. Ἦσ. 6, 1.

5. Ἦσ. 40, 18.

μενοι κατεξανίσταντο τῶν τοῖς θεοῖς χαρακτήροι καλλυνομένων ἡμῶν καὶ τῆ τοῦ θεανδρικοῦ τύπου ἀναστηλώσει τὸ εὐσεβὲς ἐπιδεικνυμένων καὶ πίστωσιν ποιουμένων διὰ τούτου τῆς πρὸς ἡμᾶς παρουσίας τοῦ ὑπερουσίου καὶ συναναστροφῆς, οὐκ ἀποναρκῶντες οἱ δέλαιοι ἀπρηθροιακότως ἐπίκλημα καὶ οἶον μέγα πορίζειν ἡμῖν τοῦτο οἰόμενοι». Τὸ ἐπιχείρημα ὁμως προδίδει πλήρη ἔλλειψιν νοσημοσύνης· «Οὐδὲ γὰρ ὅλως ἔχουσιν οἱ τυφλοὶ τὸ συνεῖναι μηθ' ἂ λέγουσι, μηθ' οἷς ἐπικαλεῖν τὰ ἀναίτια ἀυθαδίζονται». Διότι ἐὰν «οἱ πρὸ τῆς ἐνανθρωπίσεως τοῦ Κυρίου ἀπλοῦν καὶ ἀπερίγραπτον ἐσχηματικότες» ὄχι μόνον δὲν κατηγορήθησαν ὡς ἀσεβεῖς ἀλλὰ καὶ «σεπτοὶ καὶ θεοὶ ἐχρημάτισαν ἄνδρες τῆ ποικιλῆ καὶ διαφορότητι τοῦ εἰδοποιουμένου τὸ ἀκατάληπτόν τε καὶ ἀπερίγραπτον τῶν θεῶν ὑποφαίνοντες οὐσιῶν καὶ τῶν ἐνύλων ἀπαισιῶντες ταύτας ἐμφάσεων», πολὺ ὀλιγότερον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ κατηγορηθῶσιν ὡς ἀσεβεῖς «οἱ τῷ φανέντι ἐν σώματι ἀληθῶς ἀνθρωπίνῳ καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς ἀδιάβλητα πραγματευσαμένῳ τὴν ἀνδρικὴν ὑφιστάντες μορφήν καὶ τῆ τοῦ πρωτοτύπου ἐπαινετῶς ἄγαν ἀποσεμνύνοντες καὶ προσηγορία τε καὶ τιμῆ». Οὕτω οἱ εἰκονομάχοι ἀγνοοῦσι τὸ μυστήριον τῆς ἐνσαρκώσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀποτελοῦσιν αἵρεσιν.

Τὴν δογματικὴν αὐτὴν καὶ ἐξ ἀπόψεως τῆς παραδόσεως ἀντίκρουσιν τῶν εἰκονομάχων ὁ Ἀρέθας θεμελιοῖ εἰς θεωρητικὴν ἀνάπτυξιν τῆς σχέσεως μεταξὺ εἰδώλου καὶ εἰκόνας. Ἡ εἰκὼν εἶναι «ἐνυποστάτου πράγματος μίμημα», τὸ εἶδωλον «ψιλλῆς ἐπινοίας ἐνέργημα». Κατὰ ταῦτα «τὸ ἀπὸ τοῦ ὄντος καὶ ὑφεστῶτος ἀπόμοργμα» θὰ ἦτο παράδοξον ἐὰν δὲν εὗρισκετο εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ ὄν καὶ τὸ ὑφεστῶς· «τίς ἢ ἀπόνοια, τίς ἢ τοσαύτη παρακοή, μὴ καὶ τοῖς ἄλλοις τοῦ ἀρχετύπου κατακοσμεῖσθαι καὶ τὸ παράγωγον». Τοῦτο ὁμως δὲν συμβαίνει εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ εἰδώλου, ὅπως προκύπτει ἐκ τῆς χρήσεως τῆς λέξεως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες «πῦρ καὶ ἀέρα καὶ γῆν, εἶδουσι ἀνθρωπίνοις, ἀναίσθητον ὕλην καὶ ἄψυχόν τε καὶ ἀσχημάτιστον καὶ οὐποτε διαλείπουσαν τοῦ παρεῖναι διατυποῦντες τῆ τοῦ εἰδώλου κατεφήμισαν προσηγορία, οἶονεὶ ἐν εἶδει ὅλῳ τὴν ὑπαρξιν μόνον ἀπολαγχάνοντος». Ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐτὸ δέον νὰ ἐριμηνευθῆ καὶ ἡ φράσις τοῦ Παύλου «οἶδαμεν ὅτι οὐδὲν εἶδωλον ἐν κόσμῳ». «Τί τοῦτο λέγων; οὐ τὰ χειρόκμητα ταῦτα, ὧν τότε πλήρης ὁ πάση δαιμόνων βακχεῖα κόσμος οἰσθηματούμενος, ἀλλ' ἐν τῇ τῶν ὄντων διακοσμήσει οὐδὲν φησι εἶδωλον», διότι αὐτὰ εἶναι «ἐνούσια καὶ ἐνυπόστατα, οὐκ ἐν ὑπονοίας ὑπάρξει προβαίνοντα».

Ὑπολείπονται δύο εἰσέτι ἐπιχειρήματα τῶν εἰκονομάχων· τὸ πρῶτον ἀφορᾷ εἰς τὴν παρ' ἑκάστου ἔθνος κατὰ τρόπον διάφορον ἀπεικόνισιν τοῦ Θεοῦ· «Ἐἰ δὲ τὸ διάφορον τῶν παρ' ἑκάστοις ἔθνεσι Θεοῦ μορφωμάτων τὸ δόγμα παρέχεται, ὡς οὐ τὸ στάσιμον τῆς θεανδρικῆς ἰδέας τῷ ὑπαλλάττοντι τῶν χαρακτήρων αὐτοῦ εἰσηγούμενον, παρ' ὃ καὶ τὸ τῆς ἐνανθρωπί-

σεως εἰς ἀπιστίαν ἀποδραμεῖται, μιᾶς μορφῆς τὰ καθ' ἕκαστα πεφυκνίας ἀνθρώπων ἀφορίζεσθαι, οὐχὶ διαφόρου»—τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ δ' Ἀρέθας τὸ ἀντικρούει ὡς ἀκολούθως· «Τοῦτο μάλιστα ἰσχυρίζοιμην, ὡς οὕτω πιστὸν ἅπασιν ἔδοξεν ἔθνεσιν ἢ τοῦ Κυρίου θεάνθρωπος παρουσία, ὡς ὅμοιον ἑαυτοῖς ἕκαστον ἀναγράφειν τὸ πρόσωπον γησίως τε καὶ οἰκείως ἐνηθρωπηκότι. Καὶ ὥσπερ οἱ τὰ κατὰ τὸν Κύριον ἱστοροῦντες ἐν διαφοραῖς γραμμάτων εἶδεσι καὶ ὀνομάτων οὐδὲν τῇ ὑποθέσει λημαίνονται τοῖς ἄλλοις καὶ ἄλλοις σχηματισμοῖς τῶν γραμμάτων οὐδὲ τῇ ἑτερότητι τῶν φωνῶν, ἀλλὰ πρὸς ἓνα σκοπὸν ἅπαντες καθορμίζουσιν, οὕτω γε δὴ καὶ τὸ τῶν χαρακτήρων κατ' ἔθνη διάφωνον ἐφ' ἐνὶ καταπαύει βεβαίῳ σκηνώματι τὸν ἀληθῶς ἄνδρα τοῦ Κυρίου κηρύττοντα». Τὸ δεύτερον ἐπιχείρημα εἶναι ἢ ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων χρῆσις τῆς πρὸς Μωυσέα δοθείσης ἐντολῆς περὶ ἀπαγορεύσεως κατασκευῆς εἰδώλων· «Εἰ δὲ τῷ παλαιῷ τις ἐδραζόμενος λόγῳ, φησὶ δὲ τῷ διεντελλομένῳ μὴ προσκυνεῖν πᾶν ὁμοίωμα, ὃ πρὸς Μωυσῆν ἀναφέρεται τὸν νομοθέτην, οὐ προσκυνήσεις πᾶν ὁμοίωμα παρεγγυῶντα, ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω καὶ ὅσα ἐπὶ τῆς γῆς κάτω, ἀπλοῦς ὁ λόγος, καίτοι γε ἔχων τὸν ἀνόητόν τε καὶ ἄτοπον τῶν οὕτως ἀκούοντων αὐτὸ ἀπελέγχειν, τοῦτο μὲν διαλεκτικαῖς ἐφοδοῖς, ὧν καὶ ἀσύνητος ἢ ὑώδης αὐτῶν συμμορία, τοῦτο δὲ ὡς οὐχὶ προσκυνήσεις γέγραπται, ἀλλ' οὐ ποιήσεις». Ὁ Ἀρέθας παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ δὲν χρειάζεται νὰ ἀντικρουθῇ διεξοδικῶς, διότι κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν τῆς ἢ ἐντολῆς αὐτῆς εἶναι ἀνωτέρα «ἀκοῆς ὅλων βεβήλου» κατὰ δὲ τὸ ἀπλοῦν τῆς νόημα ἀντικρούει αὐτὴν ταύτην τὴν ἄποψιν τῶν εἰκονομάχων· «ὄρωμεν καὶ ὁμοιώματα καὶ ποιήματα παρὰ τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ καὶ σεβαζόμενα καὶ ποιούμενα, αὐτὴν τὴν σκηπὴν ὑπὸ Μωυσέως πρὸς τύπον τῆς ἐν τῷ Ὄρει παραδειχθείσης ὁμοιομένην καὶ τί ἄν, εἰ λέγοιμι τὴν κιβωτὸν τὰ ταύτην κατὰ τὴν Χερουβείμ καὶ εἰ τις ἄλλη ταῖς κατὰ μέρος λεπτοσυντάξεσιν ὑπόστασις παραδείκνυται, ὧν οὐδὲν ἔξω τῶν οὐρανοῦ γινώσκωμεν ὄρων, οὐδὲ τῆς κατὰ γῆν ἔδρας καὶ ὑποστάσεως... Τί γάρ, φησὶ καὶ Δαβὶδ, προσκυνεῖτε τῷ τοῦ Θεοῦ ὁμοιωμάτων, οὐκ ἄγιόν ἐστι;» Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι «εἰ οὖν μὴ ταῦτα, εἶχεν ἄν τινα ὑποδρομὴν τὸ ληρούμενον· εἰ δ' οὐχὶ τοῦτο, προφανῶς ἀσεβής, πρὸς δὲ καὶ ἀνοητότατος, ἅτε τοῖς μηδὲν παραχρῶμενος συντελοῦσιν εἰς ὅσα γε σννηγορίαν κρατύνεται».

* *

Ἐκ τῆς περιλήψεως αὐτῆς, ἣτις περιέχει τὰς κυρίας ἐννοίας καὶ τὰ σπουδαιότερα χωρία τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀρέθα, εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθῶσι αἱ ἀκόλουθοι διαπιστώσεις. Ὁ Ἀρέθας, ὅπως καὶ ὁ Φώτιος, ὁ πατριάρχης Νικηφόρος καὶ ὁ μοναχὸς Θεόδωρος ὁ τῶν Στουδίτου, θεωρεῖ τὴν ὑπόθεσιν τῆς εἰκονομαχίας ὡς ὑπόθεσιν καθαρῶς θεολογικὴν καὶ δὴ ὡς αἴρεσιν ἀμφισβητοῦσαν αὐτὴν ταύτην τὴν ἐνσαρκώσιν. Διότι διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως ὁ Θεὸς

ἔγένετο προσιτὸς εἰς τὰς αἰσθήσεις καὶ συνεπῶς προσιτὸς εἰς ἀπεικόνισιν. Κατὰ ταῦτα ἡ πολεμικὴ κατὰ τῶν εἰκόνων εἶναι πολεμικὴ κατὰ τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ ἐνσαρκωθέντος Θεοῦ⁽¹⁾. Ἐπὶ πλέον δὲ τῆς Καινῆς Διαθήκης, αὐτὴ αὐτὴ ἡ Παλαιὰ ἀποδεικνύει ὅτι ἤδη εἰς τὰς δράσεις τῶν Προφητῶν ὁ Θεὸς ἐνεφανίζετο ὑπὸ μορφῆν αἰσθητῆν.

Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀπόψεων τοῦ Ὁ Ἀρέθας χρησιμοποιοῖ ὄρους καὶ μέθοδον σκέψεως ἐκ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας· τοῦτο ὑποδηλοῖ ἡ καὶ ἀνωτέρω παρατεθεῖσα φράσις τοῦ περὶ τοῦ «παντοδαποῦ καὶ πολυτρόπου» τῆς διδασκαλίας, ἣτις ἐρανίζεται τὸ «ψυχωφελές» «ἀπὸ πάντων τῶν οἷς θηρᾶσθαι πέφυκε τὰ κατ' αἴσθησιν γνωστικῶν ὄργάνων», ὡς καὶ ἡ ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὴν μνεΐαν τῆς δράσεως τοῦ Ἡσαίου ἀκολουθοῦσα ἀνάπτυξις «ἐπεὶ μηδ' ἄλλως ἦν τῷ νοεῖν περιποιεῖσθαι ψυχὴν μεριστῶς ἐνεργεῖν πεφυκυῖα, ἅτε δὴ σῶματι περιελημμένη καὶ διὰ τῶν συγγενῶν ἑαυτῷ αὐτὴ τε τοῦ γνωστοῦ ἐφαπτομένη καὶ τοῖς ἄλλοις τούτου τὴν θήραν παρεχομένη». Ρητῶς ὁ Ἀρέθας ἀναφέρει τὸν Ἀριστοτέλη εἰς φράσιν, ἣτις ἀκολουθεῖ ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀντίκρουσιν τῆς ἀπόψεως, ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ κατηγορηθῶσιν ὡς ἀσεβεῖς, «οἱ τῷ φανέντι... προσηγορία τε καὶ τιμῆ» «ἢ οὐ τῇ τοῦ Σταγειρίτου πρὸς ἐντροπὴν αὐτῶν χρήσασθαι λέξει. ὁμωνύμως τῷ παραδείγματι καὶ τὸ ἀπ' αὐτοῦ κατονομάζεται ἔνθαλμα». Τὰ χωρία αὐτὰ τοῦ Ἀρέθα θὰ εἶναι πολὺ χρήσιμα εἰς τὸν μελετητὴν ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος θὰ ἐπιζητήσῃ νὰ ἐρευνήσῃ τὴν κατὰ τῶν εἰκονομάχων εὐρεΐαν χρήσιν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ δὴ τῆς τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Πλάτωνος ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου, τοῦ Θεοδώρου καὶ τοῦ Φωτίου.

Ἐπὶ πλέον τοῦ καθαρῶς θεολογικοῦ χαρακτῆρος τῆς εἰκονομαχίας καὶ τῆς πρὸς ἀντίκρουσιν αὐτῆς χρήσεως τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, εἰς τὴν ἐνταῦθα ἐξεταζομένην ἐπιστολὴν τοῦ Ἀρέθα ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν αἱ ὑπ' αὐτοῦ μνεΐαι τῶν χωρίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἡ Παλαιὰ Διαθήκη ὑπῆρξεν, ὡς εἰκός, ἡ κυρία πηγὴ τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν εἰκονομάχων, δι' αὐτὸ δὲ καὶ ἰδιαίτερα μέριμνα κατεβλήθη ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων τῶν, ἀφ' ἐνὸς μὲν πρὸς ἀντίκρουσιν τῆς ὑπὲρ τῆς εἰκονομαχικῆς ἀπόψεως προσφερομένης ἐρμηνείας, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη προσφέρει ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων. Σημαντικὸν διὰ τὴν ἄποψιν ταύτην μνημεῖον εἶναι τὸ περίφημον ψαλτήριον Cludoff, τὸ ὁποῖον ἀνάγεται εἰς τὰ τέλη τοῦ 9 ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 10 αἰῶνος καὶ ἀποτελεῖ εἰκονογραφικὴν ἐρμηνείαν τοῦ κειμένου τοῦ Δαβὶδ στρεφομένην εἰδικῶς κατὰ τῶν εἰκονομάχων. Τὸ ψαλτήριον αὐτό, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἰδιαίτερον ἀγάπην τοῦ Ἀρέθα διὰ τὸν Δαβὶδ, πρὸς τὴν ὑπ' αὐ-

1. Πρβλ. Martin E. J., A history of the iconoclastic controversy. London 1930. Ladner G. B., Origin and Significance of the byzantine Iconoclastic controversy. «Medieval Studies» II, 1940, 127 - 149.

τοῦ εἰς τὴν ἐνταῦθα ἐπιστολὴν χρῆσιν χωρίου τοῦ Δαβὶδ κατὰ τῶν εἰκονομάχων, ὡς καὶ πρὸς τὸ γενικὸν ἐνδιαφέρον του διὰ τὴν αἵρεσιν τῆς εἰκονομαχίας, δὲν θὰ ἦτο παράτολμον νὰ θεωρηθῆ ὡς συνδεόμενον, κατὰ τινα, μὴ δυνάμενον νὰ προσδιορισθῆ ἐπὶ τοῦ παρόντος, τρόπον, πρὸς τὸ βιβλιογραφικὸν του ἐργαστήριον.

Τὰ ἐκ τοῦ Ἡσαίου, Ἰεζεκιήλ καὶ Δανιήλ ἀναφερόμενα ὑπὸ τοῦ Ἀρέθα χωρία ἐνέχουσι πρωταρχικὴν σημασίαν διὰ τὸ θέμα τῶν εἰκόνων· εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Ἀρέθας ἀναφέρει τὰ χωρία αὐτὰ ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὸν εἰς τὸν θόλον τῶν ναῶν εἰκονιζόμενον Κύριον· διότι πράγματι ἡ φράσις «ὁ ἐπὶ θρόνου καθήμενος Κύριος ἐπηρμένον καὶ τὰ κύκλω αὐτοῦ ὑπόπτερά τε καὶ ἐξαπτέρυγα Σεραφεῖμ» ἐκ τοῦ Ἡσαίου, ἢ «τὸν ἐπὶ τῶν ἀνθαιρέτων τροχῶν ἠλέκτρονον καὶ πολύμορφον ἔποχον» μετὰ τῆς πτερωτῆς ἀκολουθίας του, ἐκ τοῦ Ἰεζεκιήλ, ὡς καὶ ἡ «τὸν παλαιὸν τῶν ἡμερῶν... μετὰ τοῦ ὡς υἱοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῶν νεφελῶν ἄχρι τοῦ παλαιοῦ... ἀφικνούμενον» ἐκ τοῦ Δανιήλ, μνημονεύονται ἅπασαι ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸν εἰς τὸν θόλον τῶν ναῶν παριστανώμενον Βασιλέα τῶν Βασιλέων, διὰ τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ ὁποίου αἱ προφητικαὶ αὐταὶ ρήσεις ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς πρότυπον. Ἐπὶ τῶν χωρίων αὐτῶν τῶν προφητῶν ἐβασίσθησαν οἱ καλλιτέχνη διὰ τὴν παράστασιν τοῦ Κυρίου ἐπὶ τοῦ θόλου, καὶ τῶν ἰδίων χωρίων ἀπήχησις εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ Φωτίου καὶ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ περιγραφαὶ τοῦ θόλου τῶν ναῶν τῆς Νέας καὶ τοῦ Στυλιανοῦ Τσαούση· «Ἐπ' αὐτῆς γὰρ τῆς ὁροφῆς ἀνδρείκελος εἰκὼν μορφὴν φέρουσα τοῦ Χριστοῦ πολυανθέσι ψηφίσι ἐγγέγραπται· εἴποις ἂν αὐτὸν τὴν γῆν ἐφορᾶν καὶ τὴν περὶ ταύτης διανοεῖσθαι διακόσμησιν τε καὶ κυβέρονσιν... τοῖς δὲ πρὸς αὐτῇ τῇ ὁροφῇ τοῦ ἡμισφαιρίου τμήμασιν ἐγκοίλοις πληθὺς ἀγγέλων τῶ κοινῶ δεσπότη δορυφοροῦντες διαμεμόρφωνται» (1). «Ἔστι κατὰ μέσον εἰκὼν ἐν τῷ πρὸς κορυφὴν ἐπηρμένῳ σφαιρας τμήματι τῆς κάτω θέσεως τῶν μερῶν ἑλλειπῆς... Ὑπολήγοντι δὲ τῷ ἡμικυκλίῳ παρ' ἐκάτερον τῶν μελῶν λειτουργοὶ τούτων διαμεμόρφωνται» (2).

* *

Ἐγένετο ἤδη λόγος ἀνωτέρω περὶ τοῦ ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος ὅπερ ἔδειξεν ὁ Φώτιος διὰ τὸ θέμα τῆς εἰκονομαχίας. Οἱ πνευματικοὶ δεσμοὶ Φωτίου καὶ Ἀρέθα ἔχουν ἤδη μελετηθῆ ὑπὸ τοῦ Κουγέα καὶ ὑπὸ τοῦ γράφοντος (3), ἐπαληθεύονται δὲ νῦν καὶ ἀπὸ τὴν ἐνταῦθα ἀναλυομένην ἐπιστολὴν,

1. «Ὁμιλία ρηθεῖσα ὡς ἐν ἐκφράσει τοῦ ἐν τοῖς βασιλείοις περιωνύμου ναοῦ». *Ἀριστάρχου Σ.*, Φωτίου Λόγοι καὶ Ὁμιλίαι, 2, 1900, 435

2. «Ὁμιλία ἐκπεφωνημένη διὰ Στυλιανὸς ὁ μεγαλοπρεπέστατος Μάγιστρος τοῦ κατὰ σκευασθέντος αὐτῷ τεμπνίσματος τὴν ἀπέρωσιν ἐποίησατο». *Ἀκακίου*, Λέοντος τοῦ Σοφοῦ πανηγυρικοὶ λόγοι, Ἀθήναι 1868, 275 κ.ε.

3. *Κουγέα Σ.*, ἐνθ' ἄν. καὶ *Λαούρδα Βασ.*, Τὰ εἰς τὰς Ἐπιστολάς τοῦ Φωτίου σχόλια τοῦ κώδικος Baroccianus Graecus 217. «Ἀθηνᾶ» 55, 1951, 125-154. Τὰ εἰς

διότι εἰς μίαν τουλάχιστον περίπτωσιν ὁ Ἀρέθας φαίνεται ἀκολουθῶν τὰς ἀπόψεις τοῦ Φωτίου. Εἰς ἓν ἐκ τῶν ὡς ἄνω παρατεθέντων χωρίων τῆς ἐπιστολῆς του ὁ Ἀρέθας συζητεῖ τὸ ἐπιχείρημα τῶν εἰκονομάχων περὶ τῆς διαφορᾶς ὑπὸ τὴν ὁποίαν παρίσταται ἡ μορφή τοῦ Κυρίου εἰς τὰς εἰκόνας τῶν ποικίλων ἐθνοτήτων αἰτινες ἀπετέλουν τὴν οἰκουμενικὴν χριστιανικὴν αὐτοκρατορίαν, «*Εἰ δὲ τὸ διάφορον τῶν παρ' ἑκάστοις ἔθνεσι θεοῦ μορφωμάτων τὸ δόγμα παρέχεται, ὡς οὐ τὸ στάσιμον τῆς θεανδρικῆς ἰδέας τῶ ὑπαλλάττοντι τῶν χαρακτήρων αὐτοῦ εἰσηγούμενον*», καὶ τὸ ἀντικρούει τονίζων ὅτι αὕτη ἡ πολλαπλότης ἀποδεικνύει τὴν ἀλήθειαν τοῦ δόγματος τῆς ἐνανθρωπίσεως καὶ τὴν δυνατότητα τῆς εἰκονικῆς παραστάσεως («*τοῦτο μάλιστα ἰσχυρίζοιμην, ὡς οὕτω πιστὸν ἅπασιν ἔδοξεν ἔθνεσιν ἢ τοῦ Κυρίου θεάνθρωπος παρουσία ὡς ὅμοιον ἑαυτοῖς ἕκαστον ἀναγράφειν τὸ πρόσωπον γηγῆος τε καὶ οὐρανίου ἐνηνθραπηκότι*»), ἐπιφέρων ὅτι ἡ εἰς ποικίλας γλώσσας λατρεία τοῦ Κυρίου ἀποδεικνύει καὶ αὕτη τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως («*Καὶ ὡςπερ οἱ τὰ κατὰ τὸν Κύριον ἱστοροῦντες ἐν διαφόροις γραμμαμάτων εἰδεσι καὶ ὀνομάτων οὐδὲν τῆ ὑποθέσει λημαίνονται τοῖς ἄλλοις καὶ ἄλλοις σχηματισμοῖς τῶν γραμμάτων οὐδὲ τῆ ἑτερότητι τῶν φωνῶν, ἀλλὰ πρὸς ἓνα σκοπὸν ἅπαντες καθορμίζουσιν, οὕτω γε δὴ καὶ τὸ τῶν χαρακτήρων κατ' ἔθνη διάφωνον ἔφ' ἐνὶ καταπαύει βεβαίῳ σκηνώματι τὸν ἀληθῶς ἄνθρωπον τοῦ Κυρίου κηρύττοντα*»). Τὸ ἴδιον ἐπιχείρημα τῶν εἰκονομάχων συζητεῖ εἰς μίαν ἀπὸ τὰς Ἐπιστολάς του ὁ Φώτιος· «*Προτείνουσιν, ἔφησ, τῶν εἰκονομάχων, ὅσοι θρασύτεροι καὶ κακόσχολοι καὶ σοφὸν ἠγοῦνται τὸ περιεργον, πότερον ποῖα τῶν εἰκόνων Χριστοῦ ἀληθῆς, ἢ παρὰ Ρωμαίοις, ἢ ἦνπερ Ἰνδοὶ γράφουσιν ἢ ἢ παρ' Ἑλλήσιν ἢ ἢ παρ' Αἰγυπτίοις; οὐχ ὅμοια γάρ ἀλλήλαις αἰται, καὶ ὁποῖαν ἂν τις αὐτῶν ἀληθῆ φήσειεν, δῆλον, ὅτι παραγράφεται τὰς λοιπὰς*» (1). Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ὁ Φώτιος τὸ ἀντικρούει διὰ πέντε ἀντεπιχειρημάτων, ἐξ ὧν τὸ δεύτερον εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀρέθα ἐπιφερόμενον ὡς ἄνω ὁ Φώτιος λέγει· «*Ἐπίσης γάρ ἐστι τὰ εἰρημένα περὶ τῶν σεπτῶν εἰκόνων εἰπεῖν, καὶ περὶ τῶν ἄλλων μυστηρίων ἡμῶν ποίους γάρ λόγους εὐαγγελίου θεοπνεύστους, εἴποιεν ἂν, ἢ ὅπως εὐαγγέλιον ποῖον ὀνομάζετε; ἄλλοις γάρ σχήμασι καὶ τύποις γραμμάτων τὸ ῥωμαϊκόν, ἄλλοις δὲ τὸ Ἰνδῶν καὶ ἑτέροις τὸ Ἑβραϊκόν, καὶ ἄλλοις τὸ Αἰθιοπικόν ἀπαρτίζονται καὶ οὐ μόνον τύποις γραμμάτων καὶ σχήμασι ἀνομοίοις γράφονται, ἀλλὰ καὶ ἀπηχῆσει καὶ σημασίᾳ φωνῆς ἑτεροειδέει τε καὶ ἄλλοτριωτάτη προφέρονται*». Ἐπὶ πλεον δὲ τῆς κοινότητος αὐτῆς ἰδεῶν περὶ τῆς πολλαπλῆς ἔξεικονίσεως τῆς μορφῆς τοῦ Κυρίου ὑπὸ τῶν διαφο-

τὰ «Ἀμφιλόχεια» τοῦ Φωτίου σχόλια τοῦ κώδικος 449 τῆς Λαύρας. «Ἑλληνικά» 12, 1953, 252-272.

1. Βαλέττα, Ἱ. Ν., Φωτίου Ἐπιστολαί, Λονδίνον 1864, 338 κ. ἔ.

ρων ἔθνῶν, ὁμοίαν κοινότητα παρουσιάζουν ἀμφοτέροι προκειμένου περὶ τῆς ἐρμηνείας τῆς σκηνῆς τοῦ Μωϋσέως· ὁμιλῶν περὶ αὐτῆς ὁ Ἀρέθας, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, λέγει: «*ὀρῶμεν καὶ ὁμοιώματα καὶ ποιήματα παρὰ τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ καὶ σεβαζόμενα καὶ ποιούμενα, αὐτὴν τὴν σκηνὴν ὑπὸ Μωϋσέως πρὸς τύπον τῆς ἐν τῷ Ὄρει παραδειχθείσης ὁμοιουμένην· καὶ τί ἄν, εἰ λέγοιμι τὴν κιβωτὸν τὰ ταύτην κατασκευάζοντα Χερουβειμ καὶ εἴ τις ἄλλη ταῖς κατὰ μέρος λεπτοουργίας ὑπόστασις παραδείκνυται, ὧν οὐδὲν ἔξω τῶν οὐρανοῦ γινώσκομεν ὄρων, οὐδὲ τῆς κατὰ γῆν ἔδρας καὶ ὑποστάσεως*». Ὑπὸ τὸ ἴδιον πνεῦμα ὁμιλεῖ καὶ ὁ Φώτιος εἰς τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «*Τὴν σκηνὴν τί δήποτε γενέσθαι προσέταξεν*»⁽¹⁾, Ἀμφιλόχιον, ἔνθα ἀναλύει διεξοδικῶς τὴν συμβολικὴν σημασίαν τῆς σκηνῆς τοῦ Μωϋσέως, χρησιμοποιοῦν ὄρους οἰκείους εἰς τὰς συζητήσεις περὶ τῆς εἰκονομαχίας· «*Εἶχε δὲ αὕτη [ἡ σκηνὴ] τῆς κτίσεως τὴν εἰκόνα*»· τὸ καταπέτασμα ἦτο «*ἐν τύπῳ τοῦ στερεώματος*»· ἐκεῖ ἐπίσης ἦσαν «*τὰ τῶν Χερουβειμ εἰκόσματα, τύπον τῶν ἀσωμάτων δυνάμεων ἐπέχοντα*». Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τὸ ὅποιον «*τῶν οὐρανίων εἶχε τύπον*». Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐξωτερικὸν τῆς σκηνῆς «*εἰκόνα ἔφερε τῶν ἐπιγείων*». Ἐπειδὴ ὁμοῦς ὁ Φώτιος ὁμιλεῖ περὶ ἐποχῆς προσηγηθείσης τῆς ἐνσαρκώσεως, σπεύδει νὰ προσθήσῃ τὴν παρατήρησιν· «*Ἐπειδὴ γὰρ ἡ θεία φύσις ἀνείδεός τε καὶ ἀσχημάτιστος, καὶ τῆς τοιαύτης οὐσίας εἰκόνας τεκτῆρασθαι παντάπασιν ἀδύνατον, τὰ σύμβολα τῶν μεγίστων αὐτοῦ δωρεῶν ἔνδον κείσθαι προσέταξεν*», ἐρμηνεύων οὕτω ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἀπουσίαν τῆς εἰκόνας τοῦ Κυρίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν παρουσίαν τῶν πλακῶν, τῆς στάμνου καὶ τῆς ράβδου. Ὅπως δὲ καὶ ὁ Ἀρέθας ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, οὕτω καὶ ὁ Φώτιος δὲν ἀποδίδει σημασίαν εἰς τὴν ἀντίφασιν μεταξὺ τῆς ἀπαγορεύσεως ποιήσεως ὁμοιωμάτων καὶ τῶν ἀπεικονίσεων ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ Μωϋσέως, θεωρῶν ὅτι ἡ ἀντίφασις αὕτη ὑπάρχει μόνον δι' ὅσους ἀναστρέφονται «*τοῖς τοῦ γράμματος προθύροις*»· «*Αἰνίγματι γὰρ τοῦτο παντελῶς, εἴ τις ἐναπομένει τῷ γράμματι ἔοικε. Τοιοῦτόν ἐστι καὶ τὸ παντὸς ὁμοίωμα ποιεῖν ἀπέργειν τὸν Ἰσραήλ, αὐτὸν δὲ ταῦτα νομοθετοῦντα, πρῶτον μὲν καὶ αὐτὴν τὴν κιβωτὸν κατὰ τύπον καὶ μίμημα ποιήσασθαι τῶν δειχθέντων αὐτῷ ἐν τῷ ὄρει, ἔπειτα τὰς εἰκόνας καὶ τὰ ὁμοιώματα τῶν Χερουβειμ διαγλύφαι τε καὶ τορεῦσαι καὶ τοῖς παραπετάσμασι προσεξυφᾶναι τε καὶ ἄσκησιν τε ὁμοιώματα τοῖς ἱερεῖς σκεῦεσιν ἐντυπῶσαι*». Ἡ ταυτότης αὕτη ἰδεῶν δεόν νὰ θεωρηθῇ ὡς μία ἐπὶ πλέον ἀπόδειξις τῶν στενῶν πνευματικῶν σχέσεων μεταξὺ Φωτίου καὶ Ἀρέθα.

1. Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Φωτίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, τὸ Ἀμφιλόχια ἢ λόγων ἱερῶν συλλογὴ, ἐν ἣ ζητήματα τῆς θείας Γραφῆς διαλύεται. ἔκδ. Σοφ. Κ. Οἰκονόμου, Ἀθήναι 1858, 326 κ.ε.